

Economie en het goede leven

DE ECONOMISCHE WETENSCHAP IN CHRISTELIJK PERSPECTIEF¹

Deze bijdrage bespreekt de relatie tussen de moderne economische wetenschap en het goede leven vanuit een christelijk perspectief. Economen zijn voortdurend op zoek naar manieren om belangen parallel te laten lopen. Markt, overheid, moraal en liefde vullen elkaar daarbij aan. Het ombuigen van de trend om gedrag vooral te sturen met extrinsieke prikkels en expliciete contracten, die intrinsieke motivatie dreigen uit te hollen, vereist liefde als risicodragend kapitaal. Liefde en geluk zijn niet los verkrijgbaar. Twee elementen die in de economische wetenschap centraal staan – verstandig handelen en baatzuchtig en doelgericht gaan voor geluk – blijken ook in de christelijke traditie terug te komen. Rationaliteit en eigenbelang moeten dan wel voldoende ruim worden geïnterpreteerd – namelijk niet alleen materieel en niet los van anderen. Het goede leven van zowel de koopman als de dominee draait om win-win: om gedeelde vreugde. Er is sprake van eenheid in verscheidenheid.

Inleiding

Deze bijdrage bespreekt de relatie tussen de economische wetenschap en het goede leven vanuit een christelijk perspectief. Daartoe legt dit artikel verbanden tussen de economische wetenschap en de theologie. Economie en theologie hebben meer gemeen dan menigeen denkt. Relaties spelen een centrale rol in beide wetenschappen. De economische wetenschap onderzoekt de mens in zijn sociale context. En juist die mens is volgens de Bijbel het beste beeld van God: de drie-enige God is net als de mens een relationeel wezen. De onzichtbare God laat zich kennen door mensen en hun relaties. De sociale werkelijkheid is dus een prachtig terrein voor theologen. Door meer verbindingen te leggen met economen kunnen ze een meer relationele theologie ontwikkelen.²

Maar ook economen hebben baat bij een relatie met de theologie. Zij kunnen leren van de verhalen uit de Bijbel om de mens als sociaal wezen beter te begrijpen. Verder kan de theologie economen helpen om de samenleving zo in te

Lans Bovenberg

*Prof. dr. Lans Bovenberg
is hoogleraar algemene
economie aan Tilburg
University.*

(FOTO: ED LONNÉE)

richten dat mensen beter tot hun recht komen. God laat in Zijn drie-eenheid immers zien hoe mensen goed samen kunnen leven. Want Gods diepste wezen is relationeel. De Vader, de Zoon en de Heilige Geest zijn één in dienstbaarheid.

De synthese tussen economie en theologie komt niet alleen tot stand door een relationeel godsbeeld maar ook door het werkterrein van de economische wetenschap breed te interpreteren. De economische wetenschap beperkt zich niet tot verschijnselen met een zuiver financieel-economisch karakter, maar verschaft inzicht in alle sociale relaties waarin schaarse, alternatief aanwendbare middelen een rol spelen. Een brede taakopvatting van de economie is volledig in overeenstemming met de moderne economiebeoefening en spoort met de politieke economietraditie van Adam Smith. Het Griekse woord voor economie betekent niet voor niets huishoudkunde: het gaat om de leer van het samenwerken binnen een huishouden om beter te kunnen voorzien in de behoeften van de huishoudgenoten.

Een dankbaar werkterrein voor economen en theologen is het bestuderen van relaties tussen mensen en hoe deze relaties bestuurd worden door expliciete en impliciete contracten.³ Hierbij kan men de morele orde zien als een verzameling van impliciete contracten die mede afdwingbaar zijn vanwege morele sentimenten.⁴

1. Geloof en wetenschap

Geloof en wetenschap zijn twee kanten van dezelfde medaille. Het zijn twee verschillende manieren om inzicht te verwerven in de realiteit waarin wij leven en achter de ondeelbare waarheid te komen. Het gaat om eenheid – inzicht verwerven in de waarheid – in verscheidenheid. De wetenschap concentreert zich vooral op het zichtbare deel van de werkelijkheid waar men op rationele wijze over kan leren, dat wil zeggen: op basis van empirische gegevens en herhaalbare experimenten.

Het geloof gaat verder. Geloof benut ook intuïtie en vertrouwen om vragen te onderzoeken die niet alleen met de wetenschappelijke methode zijn te beantwoorden – en dat zijn vaak de echt belangrijke vragen over zingeving. Welke waarden zijn nastrevenswaardig en hoe wordt de mens gelukkig? Geloof is niet irrationeel maar onderkent de beperkingen van de ratio en verlaat zich daarom ook op openbaring, traditie en vertrouwen.

Geesteswetenschappen, waaronder theologie, denken op een gestructureerde manier na over de menselijke intuïties en wat mensen daarover in de loop der eeuwen te melden hebben gehad. Theologen verzamelen niet zozeer ‘kennis over God’, en zeker niet in rechtstreekse zin (al suggereert de traditionele aanduiding ‘godgeleerdheid’ dat wel). Wel denken zij, vanuit bronnen als

openbaring en traditie, na over de vraag wat leven vanuit geloof in God (of het ‘hogere’) betekent voor het bestaan als geheel, inclusief levensdoel, geluk en menselijke relaties, de normen en waarden die het menselijk samenleven besturen. Wat theologen daarover berichten is ook voor academische economen belangwekkend.

2. Moderne economische wetenschap

Sommige theologen, maar ook mensen zoals Tomáš Sedláček – auteur van de bestseller *De economie van goed en kwaad* –, zetten als ze over de economische wetenschap spreken een stroman neer. Op microniveau zouden economen mensen zien als rationele, egoïstische machines met als hoogste doel materiële rijkdom. Het platte mensbeeld van de *homo economicus* dat velen aan economen toeschrijven heeft als belangrijkste kenmerken rationaliteit en egoïsme. Op macroniveau – dat wil zeggen op het niveau van de samenleving als geheel – zouden economen geloven dat marktwerking als vanzelf een goed functionerende samenleving oplevert. De moderne economische wetenschap is gelukkig een stuk genuanceerder. Juist de imperfecties van mens en samenleving maken economie zo’n uitdagend vak. En juist de aandacht voor begrensde rationaliteit – overigens ook een door Herbert Simon en de Carnegie School in de managementwetenschappen geïntroduceerd begrip – en markt-imperfecties in de moderne economiebeoefening biedt volop ruimte voor gesprek met de geesteswetenschappen.

MODERNE MICRO-ECONOMIE

Zo laat empirisch micro-economisch onderzoek zien dat mensen aanzienlijk minder rationeel zijn dan het mensbeeld van de *homo economicus* suggereert (Thaler & Sunstein, 2008). In de eerste plaats weten mensen vaak niet wat ze willen: hun voorkeuren zijn niet stabiel. In de tweede plaats maken mensen systematische fouten: hun cognitie is beperkt. In de derde plaats ontberen ze de wilskracht om te doen wat ze willen. Eigen verantwoordelijkheid gaat dus niet vanzelf. De economische wetenschap krijgt steeds meer oog voor de fundamentele beperkingen van de mens bij het verstandig kiezen. De individuele mens weet vaak niet wat het beste voor hem of haar is en heeft hulp van anderen nodig om verstandige keuzen te kunnen maken.

Verder waarderen mensen naast hun eigen materiële welvaart ook allerlei immateriële zaken, zoals eerlijk, moreel gedrag en waarderen ze het eigen welzijn niet los van anderen (Fehr & Fischbacher, 2002). Mensen kunnen intrinsiek gemotiveerd zijn om anderen te helpen of juist te schaden, vaak afhankelijk van hoe anderen hen behandelen. Ze blijken bereid offers te brengen om degenen die hun goed gezind zijn van dienst te zijn en om mensen die hen kwaad gezind zijn te schaden.

MODERNE MACRO-ECONOMIE

En dan het macroniveau. Zoals gezegd zijn de interessante problemen voor een econoom die situaties waarin markten en contracten ontbreken of incompleet zijn (Bowles & Gintis, 1993). Economen zijn voortdurend bezig de samenleving zo in te richten dat belangen parallel lopen. Economen noemen dit ‘het internaliseren van externe effecten’. Het creëren van *win-winsituaties* is het hoogste doel voor een econoom en niet – zoals velen denken – het maximaleren van het BNP.

Bij het op één lijn krijgen van belangen spelen naast de markt en de overheid ook sociale normen en intrinsieke waarden een rol (Fehr & Fischbacher, 2002; Bovenberg, 2002). Dat geldt zeker in een moderne diensten- en kenniseconomie, die draait om gepassioneerd ondernemerschap, bezieldedienstbaarheid en creativiteit. Een moderne econoom leeft dus bij de drie-eenheid van markt, overheid en moraliteit. Deze drie coördinatiemechanismen om mensen samen waarde te laten creëren staan niet op gespannen voet met elkaar, maar vullen elkaar aan en kunnen elkaar versterken (Bruni & Sugden, 2013).

3. Het goede leven vanuit economisch en theologisch perspectief

Een normatieve, holistische visie op het goede leven integreert economische en theologische perspectieven – zowel op het microniveau van het individu als op het macroniveau van de samenleving als geheel. We beginnen op het microniveau.

MICRO-ECONOMIE: STREVEN NAAR EIGEN GELUK IS GOEDE DRIJFVEER ...

Wat drijft mensen en hoe maken mensen keuzen? Een drijfveer die zowel economen als theologen herkennen is het doelgericht streven naar geluk, welzijn en zingeving. Met deze drijfveer is niets mis. Integendeel, Christus spreekt mensen hier voortdurend op aan. Zo begint Hij in het Mattheüsvangelie zijn bediening met een belangrijke preek – de Bergrede. Daarin roept hij ons op verstandig te handelen. Zo stelt Christus in Mattheüs 7:24-26: ‘Wie deze woorden van mij hoort en ernaar handelt, kan vergeleken worden met een verstandig man, die zijn huis bouwde op een rots. (...) En wie deze woorden van mij hoort en er niet naar handelt, kan vergeleken worden met een onnadenkend man, die zijn huis bouwde op zand.’ Christus sluit aan bij het verlangen van mensen naar vreugde en welzijn en daagt hen uit Hem te vertrouwen als Hij hun vertelt over de weg naar duurzaam vreugde. Verder valt op dat Christus in zijn versie van het grote gebod (God liefhebben en de naaste als jezelf) iets toevoegt aan de versie uit het Oude

Testament. Christus roept mensen op God lief te hebben niet alleen met hun hart, ziel en kracht maar ook met hun verstand. Christus hechte groot belang aan gezond verstand en redelijk handelen.

De Bergrede spreekt mensen niet alleen aan op hun verstand maar daagt hen ook uit te gaan voor hun ware eigenbelang. Christus zegt in Mattheüs 6:20: 'Verzamel schatten in de hemel, daar vreten mot noch roest ze weg, daar breken geen dieven in om ze te stelen.' Hij beveelt ons aan ware beloningen na te streven door in het verborgene te geven en te bidden want (Mattheüs 6:4 en 6) 'jullie Vader, die in het verborgene ziet, zal je ervoor belonen'. Ook verderop in Mattheüs 6:33 spreekt Christus ons weer aan op ons eigenbelang: 'Zoek liever eerst het koninkrijk van God en zijn gerechtigheid, dan zullen al die andere dingen je erbij gegeven worden.' Christus wil mensen gelukkig maken. Hij houdt van de mensen. De Bergrede begint niet voor niets met de zogenaamde zaligsprekingen die ons mensen de weg wijzen naar het werkelijke geluk. Christus daagt ons uit om voor de rijkste schatten en de hoogste baten te gaan: het kennen van God en Zijn heerlijke liefde voor mensen. Ook de Hebreeënbrieff spreekt over deze beloning (Hebreeën 11:6): 'Zonder geloof is het onmogelijk God vreugde te geven; wie hem wil naderen moet immers geloven dat hij bestaat, en wie hem zoekt zal door hem worden beloofd.'

Twee elementen die in de economische wetenschap centraal staan – verstandig handelen en baatzuchtig en doelgericht gaan voor geluk – komen dus ook terug in de Bijbel en zijn een prima normatief uitgangspunt voor het goede leven. Rationaliteit en het eigenbelang zijn goddelijk – tenminste als rationaliteit en eigenbelang voldoende ruim worden geïnterpreteerd – namelijk niet alleen financieel en materieel en niet los van anderen (zie ook Bovenberg, 2013). God heeft het geluk van mensen voor ogen. Daarom bestaat er geen principieel conflict tussen Gods verlangens enerzijds en de behoeften en verlangens van de mens naar zekerheid, vertrouwen, waardering en zingeving anderzijds. God wordt het meest verheerlijkt als mensen hun ware geluk vinden (Piper, 1986).

... MAAR MENSEN HEBBEN HULP NODIG

Een andere vraag is of mensen van vlees en bloed daadwerkelijk rationeel handelen. Zowel de Bijbel⁵ als de moderne gedragseconomie geeft aan dat mensen daarin vaak falen – met name als het beslissingen met een intertemporeel aspect betreft (Berns, Laibson, & Loewenstein, 2007). Daarom hebben mensen hulp nodig van anderen om verstandige keuzen te kunnen maken.

Waar is diep geluk, welzijn en zingeving te vinden? Christus zegt in Johannes 15:11-12: 'Dit zeg ik tegen jullie om je mijn vreugde te geven, dan zal je vreugde volkomen zijn. Mijn gebod is dat jullie elkaar liefhebben zoals ik jullie heb liefgehad.' De christelijke traditie leert dat geluk – vreugde – niet los

verkrijgbaar is van liefde.⁶ Nu is goddelijke liefde een mysterie. Toch doe ik een poging om er een definitie van te geven, namelijk: je inzetten voor het geluk van de ander omdat je op zoek bent naar gedeeld geluk (zie ook Buijs, 2012). Je dient de ander omdat je geniet van het geluk van de ander.

Liefhebben gaat echter niet vanzelf, mede omdat het vaak een intertemporeel aspect heeft. Christus heeft het over ‘de smalle weg’. De kosten zijn namelijk vaak op de korte termijn hoog, terwijl de baten pas later worden genoten. Liefhebben heeft daarom ook te maken met (relationeel) vertrouwen. Het geven van liefde heeft te maken met het vertrouwen dat anderen jou lief hebben. Liefde uitdelen lukt niet als je liefde niet zelf ontvangt van anderen. In de christelijke traditie begint liefde met geloof – met vertrouwen dus – in een goede God die jouw geluk op het oog heeft. Geloof – vertrouwen in een goede, liefdevolle God – bevrijdt mensen van de motivatie die tegenover liefde staat, namelijk angst. Geloof, hoop en liefde is het productieproces in het koninkrijk van God. In de christelijke traditie produceert de mens dus niet zelf uit eigen wilskracht liefde maar komt deze liefde voort uit een relationeel vertrouwen in de liefde van anderen en van God. Zo begint Christus zijn bediening op aarde nadat de Geest als een duif op Hem neerdaalt en Hij een stem uit de hemel hoort die zegt ‘Jij bent mijn geliefde Zoon, in jou vind ik vreugde’ (Marcus 1:11). Christus maakt duidelijk dat Hij niets kan doen zonder Zijn Vader (zie bijvoorbeeld Johannes 5:19).

MACRO-ECONOMIE: LIEFDE LOST COÖRDINATIEPROBLEEM OP ...

Nu het macroniveau. In economische termen betekent liefde zoals hiervoor gedefinieerd dat je het geluk van de ander internaliseert – je geniet van het geluk van de ander. De ander is geen instrument om iets anders te verkrijgen maar er is sprake van intrinsieke motivatie om de ander te dienen. De belangen van jou en je naaste lopen parallel. De Bijbel leert dat er ten diepste harmonie is tussen je eigen geluk en dat van anderen; levensgeluk is immers niet los verkrijgbaar van liefde.

... MAAR HET RESERVOIR AAN LIEFDE IS BEPERKT ...

Maar het reservoir aan liefde van mensen is beperkt. Het ene moment worden we overstroomd door compassie voor een vriend die net gehoord heeft dat hij een dodelijke ziekte onder de leden heeft, maar het volgende moment schelden we een autobestuurder de huid vol na een ongelukkige manoeuvre waardoor we een paar minuten te laat op een afspraak komen. Daarom ontstaat er een probleem bij het samenleven. Belangen botsen. Men kan zich dus niet verlaten op de drijfveer van de liefde alleen om een goede samenleving te ontwikkelen.

... EN DAAROM ZIJN OOK ANDERE COÖRDINATIEMECHANISMEN NODIG ...

De paradox is dat liefde in zo’n imperfecte wereld betekent dat men niet volledig op liefde vertrouwt. Economen gaan daarom op zoek naar manieren

om mensen niet alleen intrinsiek maar ook extrinsiek te motiveren rekening te houden met anderen. Zonder institutionele inbedding resulteert sociale interactie namelijk vaak in verlies voor een van de partijen. In feite is er dan sprake van diefstal omdat sommigen beter worden ten koste van anderen: er is sprake van een *win-losesituatie*. Denk bijvoorbeeld aan banken die in goede tijden winsten in eigen zak steken maar in slechte tijden hun hand ophouden bij de overheid. Hierdoor winnen de aandeelhouders van banken ten koste van de belastingbetalers. Om deze diefstal in de toekomst uit te sluiten moeten banken nu meer eigen kapitaal gaan aanhouden, de risico's op hun balans verminderen en obligatiehouders mee laten delen in mogelijke verliezen. Op deze manier worden banken aangemoedigd om waarde toe te voegen aan de samenleving in plaats van deze samenleving waarde te ontnemen.

... GERICHT OP WIN-WINSITUATIES ...

Economen gaan dan op zoek naar manieren om belangen parallel te laten lopen zodat mensen alleen rijk kunnen worden door anderen te dienen in plaats van anderen te bestelen. Met andere woorden: er moet sprake zijn van *win-win* in plaats van *win-lose*. Door de samenleving zo in te richten dat mensen alleen rijk kunnen worden door anderen welvarender te maken, worden mensen gemotiveerd om zich in te spannen om waarde te creëren in plaats van te vernietigen. Dan profiteren niet alleen de betrokkenen zelf maar ook anderen van de inspanningen. Economen zoeken naar overeenstemming tussen het microbelang van het individu en het macrobelang van de samenleving als geheel. Dit is de sleutel voor welvaart.

... MAAR OOK DEZE ZIJN IMPERFECT ...

Maar het creëren van *win-winsituaties* is een eeuwige zoektocht want er zijn de nodige redenen waarom het in deze imperfecte wereld nooit zal lukken om belangen helemaal parallel te laten lopen. Er zijn altijd allerlei slinkse manieren waardoor mensen rijk worden door mensen te schaden in plaats van te dienen, bijvoorbeeld als gevolg van private informatie over activiteiten die een ander schaden of juist baten. Denk bijvoorbeeld aan medici die weten dat ze door extra inspanningen hun patiënten een grote dienst kunnen bewijzen, maar dat nalaten omdat ze op een zomerse vrijdagmiddag graag vroeg op de golfbaan staan. Economen noemen deze vorm van verborgen diefstal *marktimperfecties*: niet iedereen wordt beloond als hij zich inspant voor een ander. Ook expliciete of impliciete contracten die belangen binnen een relatie op één lijn proberen te krijgen, kennen gaten waardoor de partners elkaar kunnen schaden. Economen noemen deze contracten dan incompleet.

... ZODAT INSTITUTIES ELKAAR MOETEN AANVULLEN ...

De balans tussen verschillende instituties bij het vormgeven van een goede samenleving is complex. Men kan stellen dat de markt nodig is om de gaten in

de liefde te vullen: mensen spannen zich vaak alleen in voor anderen als ze er zelf direct iets voor terugkrijgen in termen van status of materieel gewin. Maar ook de markt en contracten zijn imperfect. Daarom zijn moraal en liefde nodig om de gaten in de markt en in contracten op te vullen. Bij moraal gaat het vooral om het voorkomen van een slecht eigen gevoel en het trots kunnen zijn op eigen opoffering. Bij liefde staat de winst voor de ander centraal.⁷ Zowel liefde als moraal is dus ook gericht op het eigenbelang, maar bij liefde loopt dat belang veel meer parallel met het welzijn van de ander: jouw vreugde is namelijk ook mijn vreugde. Er is sprake van intrinsieke motivatie om de ander te dienen.

DE COMPLEXE RELATIE TUSSEN EXTRINSIEKE EN INTRINSIEKE PRIKKELS ...

Een belangwekkend probleem is de relatie tussen *extrinsieke* en *intrinsieke* motivatie. Enerzijds kunnen goed functionerende markten en financiële prikkels mensen leren rekening te houden met anderen. Adam Smith en David Hume stelden al dat het socialiserend werkt als je voorkomt dat mensen rijk kunnen worden door verborgen diefstal (zie ook Bruni & Sugden, 2013).

Daartegenover staat de zogenaamde zelfdestructiethesis die stelt dat de markt de waarden die eraan ten grondslag liggen juist erodeert (Hirschman, 1982). Zo is er binnen de economische psychologie enige evidentie dat extrinsieke prikkels de intrinsieke motivatie, om rekening te houden met anderen en eerlijk te zijn, soms uithollen (Fehr & Fischbacher, 2001; Frey & Jegen, 2001; Gneezy, Meier, & Rey-Biel, 2011). Als allerlei wet- en regelgeving het niet meer nodig maakt om de morele preferenties te activeren, verslappen deze intrinsieke motivaties.

... ROEPT DE VRAAG OP NAAR HET DOMEIN VAN MARKT, OVERHEID, MORAALEN EN LIEFDE

Een spannende vraag is dan ook het juiste domein van extrinsieke materiële beloning enerzijds en intrinsieke motivatie anderzijds. Er lijkt een optimale combinatie te zijn van intrinsieke en extrinsieke prikkels. Eerst bevorderen extrinsieke prikkels intrinsieke motivatie, maar na een bepaald punt kunnen nog meer extrinsieke prikkels de intrinsieke motivatie uithollen. Veel organisaties zijn te ver doorgeslagen naar het beheersingsideaal via financiële prikkels, regulering en streng toezicht.⁸ Ze zijn het belang van intrinsieke motivatie om anderen te dienen uit het oog verloren. De Engelse dichter T.S. Eliot verwoordde dit zo in *Choruses From the Rock* (1934): 'They constantly try to escape. From the darkness outside and within. By dreaming of systems so perfect that no one will need to be good.' Friederich Hölderlin heeft ooit gezegd dat 'wie een hemel op aarde wil maken het risico loopt een hel te creëren'.

Ook de overheid dient de verleiding te weerstaan om via gedetailleerde regelgeving het handelen van private partijen volledig te willen sturen. Dicht-

getimmerde regelgeving staat zelfstandig ethisch handelen in de weg en erodeert intrinsieke drijfveren. Hoe meer mensen worden geconfronteerd met regels die van bovenop worden opgelegd, hoe minder ze zich verantwoordelijk voelen voor hun gedrag (Bovenberg & Wijffels, 2009). Het gaat dan immers puur om het naleven van regels in plaats van bewust moreel te handelen en morele dilemma's zelf te doordenken. Als mensen te weinig vertrouwen wordt gegeven en zij controle als wantrouwen interpreteren, zullen ze zich vaak minder in plaats van meer inspannen (Ellingson & Johannesson, 2007).

BOUWEN OP INTRINSIEKE PRIKKELS IS RISICOVOL EN VRAAGT VERTROUWEN ...

De tendens veranderen om door extrinsieke prikkels, expliciete contracten en juridificering gedrag te sturen is echter niet gemakkelijk. Het vraagt namelijk om een kwetsbare houding. Mensen dienen betekent dat je hen verantwoordelijkheid gunt. Want zo bied je mensen de kans te leren. Maar ze zullen onvermijdelijk fouten maken. Mensen vertrouwen betekent niet dat je garanties hebt dat mensen zich zullen gedragen conform jouw verwachtingen. Vertrouwen betekent dat je je kwetsbaar opstelt en blijft hopen, ook al gaan er zaken mis. Vertrouwen vraagt moed die voortkomt uit liefde in plaats van angst (zie ook Bruni, 2007).

... EN LIEFDE ALS RISICODRAGEND KAPITAAL

Liefde is risicodragend kapitaal. De Bijbel zegt over de liefde: 'Alles verdraagt ze, alles gelooft ze, alles hoopt ze, in alles volhardt ze' (1 Korinthe 13:7). Toen God de mens schiep als een vrij, verantwoordelijk wezen had Hij ook geen garanties. Liefde en het kruis zijn in de christelijke traditie nauw verbonden. Het goede leven draait niet om het minimaliseren van pijn maar om het najagen van geluk. De kruisdood en de opstanding van Christus laat dat zien.

Hebreeën 12:2 zegt over de motivatie van Jezus Christus om zijn leven op te geven op het kruis: 'Laten we daarbij de blik gericht houden op Jezus, de grondlegger en voltooiër van ons geloof: denkend aan de vreugde die voor hem in het verschiet lag, liet hij zich niet afschrikken door de schande van het kruis.'

Christus werd gemotiveerd door de vreugde die in het verschiet lag. Hij woog deze baten als het ware af tegen de kosten van de vreselijke pijnen aan het kruis en het gescheiden zijn van Zijn Vader. Uit de hoge kosten van het kruis blijkt hoe waardevol mensen zijn voor God: God vindt zijn geluk in het geluk van Zijn schepselen. Christus' offer was geen vergissing of emotionele oprisping. Hij koos voor Zijn lijdensweg uit liefde voor Zijn Vader en voor de mensen. Hij kon die zware weg volbrengen omdat Hij zich verheugde in het resultaat van Zijn lijden: de gedeelde vreugde met Zijn Va-

der en Zijn mensenkinderen. Dat is ware liefde: je inzetten voor het geluk van jezelf door het geluk van anderen te zoeken.

OMGAAN MET FALEN EN KWAAD IN DE BIJBEL ...

De kwaliteit van een samenleving kan worden afgemeten aan hoe zij omgaat met teleurgestelde verwachtingen en de pijn van morele missers – hoe we dan troost bieden. We zijn allemaal feilbare mensen. Het kwaad zit niet alleen in de ander maar ook in onszelf. En ondanks onze gebrokenheid zijn we als kinderen van God geliefd en waardevol; dat is wat mij betreft de kern van het christelijk geloof.

Het echte kwaad is de hypocrisie van het ontkennen van je eigen falen – het gebrek aan kritische zelfreflectie.⁹ Deze hypocrisie resulteert in moraliseren en oordelen van de ander. Christus zegt in de Bergrede (Mattheüs 7:5): ‘Huichelaar, verwijder eerst de balk uit je eigen oog, pas dan zul je scherp genoeg zien om de splinter uit het oog van je broeder of zuster te verwijderen.’ De balk is een veroordelende slachtofferhouding waardoor we degene die ons pijn heeft gedaan zien als een kwaadaardig persoon in plaats van een waardevol maar gebroken mens. We kunnen die ander alleen helpen om te leren van fouten als we deze veroordelende houding wegdoen.

... EN DE 21STE EEUW

Het bewustzijn dat we allen feilbaar zijn en dat het leven daarom risicovol is zorgt voor een warme, menselijke samenleving. Daarin durven mensen verantwoordelijkheid te nemen en te geven en groeit morele wijsheid en veelkleurige creativiteit. Het grootste gevaar van de financiële crisis is dat we op zoek gaan naar zondebokken. Laten we met de kennis achteraf fouten helder benoemen en nieuwe grenzen stellen – *never waste a good crisis* – maar ons hoeden voor moraliseren over die bankiers of die Zuid-Europeanen met een gat in hun hand (Bovenberg, 2009). Laten we een voorbeeld nemen aan hoe Christus omging met de bankiers van die tijd – de tollenaars – en degenen die zich in de ogen van het volk en de religieuze elite van die tijd schuldig maakten aan allerlei kwaad – zoals de hoeren en overspeligen. Christus bewaarde zijn harde woorden voor de hypocriete, moraliserende religieuze elite. Jezus waarschuwt in de evangeliën voortdurend tegen het veroordelen van anderen.

4. Ten slotte

De sociale werkelijkheid is een prachtterrein voor de geesteswetenschappen in het algemeen en theologen in het bijzonder. Als sociaal wezen is de

mens immers beeld van de drie-enige God. Verder biedt de moderne economiebeoefening door haar aandacht voor begrensde rationaliteit en marktimperfecties volop ruimte voor gesprek tussen economie en theologie.

Het moderne leven is gefragmentariseerd. Deze gespletenheid is mede het gevolg van individualisering en specialisatie – zaken die veel zegen hebben gebracht. Gelukkig is er eenheid in al die verscheidenheid. De principes van dat goede leven zijn uiteindelijk overal hetzelfde. Het goede leven van zowel de koopman als de dominee draait om *win-win* – om gedeelde vreugde. Liefde en geluk zijn niet los verkrijgbaar. Uiteindelijk is liefde – dienstbaarheid dus – wat het leven één maakt.

Als Christus gevraagd wordt waar het leven ten diepste om draait, zegt Hij (Markus 12:29-31): ‘Hoor, Israël de Here, onze God is één. Gij zult de Here, uw God, liefhebben uit geheel uw hart en uit geheel uw ziel en uit geheel uw verstand en uit geheel uw kracht. En het tweede aan dit gelijk is dit: Gij zult uw naaste liefhebben als uzelf. Een ander gebod, groter dan deze, bestaat niet.’

De Schrift getuigt ervan dat God één is in dienstbaarheid. Liefde maakt het leven één. Zowel ons hart – onze emoties en intuïties – als ons verstand zijn daarin één. Verder bestaat er een fundamentele eenheid tussen het liefhebben van God, de ander en jezelf. Liefde verzoent een gezonde samenleving op macroniveau met het welbegrepen eigenbelang op microniveau. Met andere woorden: het goede leven draait om vier P's: de P's van *Pneuma* (Grieks voor ‘geest’), *People*, *Planet* en *Profit*.

Paulus zegt in 1 Korinthe 13:3: ‘Al verkocht ik mijn bezittingen omdat ik voedsel aan de armen wilde geven, al gaf ik mijn lichaam prijs en kon ik daar trots op zijn – maar had ik de liefde niet, het zou mij niet baten.’ Liefde is ten diepste baatzuchtig – gericht op de beloning van gedeelde vreugde – op winst in brede zin – op de P van profit dus. Het welbegrepen eigenbelang ligt niet in egoïsme (het geluk zoeken in jezelf) maar in liefde (het geluk zoeken *buiten jezelf*, in de ander). Het geheim van het goede leven is in onderlinge dienstbaarheid.

Maar eenvoudig is dat niet. Het leven is een voortdurende strijd tegen onbegrip, angst en egoïsme. We hebben maar een beperkt reservoir aan geloof, hoop en liefde. Daarom hebben we naast het Pneuma van de Heilige Geest ook de markt en de overheid nodig om de gaten in de liefde te vullen. Ook dat is liefde. Maar ook de markt en wet- en regelgeving kennen grenzen. Het loslaten van het dodelijke beheersingsideaal vraagt liefde als risicodragend kapitaal. Want verantwoordelijkheid geven en nemen is een risico.

Noten

1. Deze bijdrage bouwt voort op ideeën die de auteur in eerdere publicaties (soms samen met anderen) formuleerde. De belangrijkste relevante publicaties van zijn hand over dit onderwerp zijn opgenomen in de literatuurlijst. Alle resterende fouten en misvattingen zijn geheel voor rekening van de auteur.
2. Dit sluit aan bij de theologie die de Drie-eenheid van God, de zogenoemde triniteit, als uitgangspunt neemt in de godsleer. Zie bijvoorbeeld Van den Brink en Van der Kooi, 2012.
3. In tegenstelling tot impliciete contracten zijn expliciete contracten afdwingbaar door de rechter. Morele sentimenten kunnen een belangrijke rol spelen bij het afdwingen van impliciete contracten. Voor de verschillende mechanismen die impliciete contracten afdwingbaar maken, zie Bovenberg, 2002.
4. Voor de relatie tussen morele sentimenten, enerzijds, en de afdwingbaarheid van contracten, anderzijds, zie Bowles en Gintis, 1993; Bovenberg, 2002.
5. Zie bijvoorbeeld de uitspraak van Paulus in Romeinen 7:15: 'Wat ik doe, doorzie ik niet, want ik doe niet wat ik wil, ik doe juist wat ik haat.'
6. Geluk is een multidimensionaal concept en heeft zowel objectieve als subjectieve dimensies. Voor een beschouwing over het begrip 'geluk' in de economische wetenschappen, zie Bruni, 2010; Layard, 2005. Voor de relatie tussen relaties, geven en geluk, zie Bruni & Stanca, 2008; Dunn, Aknin en Norton, 2008. Christus heeft volgens de Bijbel gezegd (zie Handelingen 20:35): 'Geven maakt gelukkiger dan ontvangen.'
7. Zie Bovenberg (2002) voor een formalisering van de verschillende manieren waarop externe effecten kunnen worden geïnternaliseerd en contracten kunnen worden afgedwongen.
8. Zie Sterrenburg, 2010.
9. Zie hierover ook de analyse van de psychiater Scott Peck (1983).

Literatuur

- Berns, G.S., Laibson, D., & Loewenstein, G. (2007). Intertemporal Choice: Towards an Integrative Framework. *Trend in Cognitive Sciences*, 11(11), pp. 482-488.
- Bovenberg, A.L. (2013). Jezus Christus als econoom. In P. van Geest, M. Poorthuis, T. Wagenaar, & A. Warringa (Eds.). *Vrienden met de Mammon. De levensbeschouwelijke dimensie in de economie* (pp. 56-78). Almere: Parthenon.
- Bovenberg, A.L. (2009). Herstel van vertrouwen in economie en samenleving. *Economisch Statistische Berichten*, 94(4570), pp. 628-629.

- Bovenberg, A.L. (2002). Norms, Values and Technological Change. *De Economist*, 150(2), pp. 521-553.
- Bovenberg, A.L., & Wijffels, H. (2009). Voorbij de crisis: angst voor de toekomst overwinnen. *Christen Democratische Verkenningen*, pp. 30-50.
- Bowles, S., & Gintis, H. (1993). The Revenge of Homo Economicus: Contested Exchange and the Revival of Political Economy. *Journal of Economic Perspectives*, 7(1), pp. 83-102.
- Brink, G. van de, & Kooi, C. van der (2012). *Christelijke dogmatiek*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Bruni, L. (2010). The Happiness of Sociality. Economics and Eudaimonia: A Necessary Encounter. *Rationality and Society*, 22(4), pp. 383-406.
- Bruni, L. (2007). *The Wound and the Blessing, Economics Relationships and Happiness*. New York, (NY): New City Press.
- Bruni, L., & Stanca, L. (2008). Watching Alone: Relational Goods, Television and Happiness. *Journal of Economic Behavior and Organisation*, 65, pp. 506-528.
- Bruni, L., & Sugden, R. (2013). Reclaiming Virtue Ethics for Economics. *Journal of Economic Perspectives*, 27(4), pp. 141-164.
- Buijs, G. (2012). *Publieke Liefde* (Oration). Vrije Universiteit Amsterdam.
- Dunn, E.W., Anik, L., & Norton, M.I. (2008). Spending on Others Promotes Happiness. *Science*, 318, pp. 1687-1688.
- Ellingson, T., & Johannesson, M. (2007). Paying Respect. *Journal of Economic Perspectives*, 21(4), pp. 135-149.
- Fehr, E., & Fischbacher, U. (2002). Why Social Preferences Matter – The Impact of Non-Selfish Motives on Competition, Cooperation and Incentives. *Economic Journal*, 112(478), pp. C1-C33.
- Frey, B., & Jegen, R. (2001). Motivation Crowding Theory: A Survey of Empirical Evidence. *Journal of Economic Surveys*, 15(5), pp. 589-611.
- Gneezy, U., Meier, S., & Rey-Biel, P. (2011). When and Why Incentives (Don't) Work to Modify Behavior. *Journal of Economic Perspectives*, 25(4), pp. 191-210.
- Hirschman, H.O. (1982). Rival Interpretations of Market Society: Civilizing, Destructive or Feeble? *Journal of Economic Literature*, 20, pp. 1642-1663.
- Layard, R. (2005). *Happiness. Lessons from a New Science*. New York, NY: The Penguin Press.
- Peck, S. (1983). *People of the Lie: The Hope For Healing Human Evil*. New York, NY: Simon & Schuster.
- Piper, J. (1986). *Desiring God. Meditations of a Christian Hedonist*. Colorado Springs, CO: Multnomah Books.
- Sedláček, T. (2013). *De economie van goed en kwaad. De zoektocht naar economische zingeving van Gilgamesj tot Wall Street*. Schiedam: Scriptum.
- Sterrenburg, J., (2010). Minder bureaucratie voor professionals: Het kan geregeld worden. *Christen Democratische Verkenningen*, pp. 139-147.
- Thaler, R.H., & Sunstein, C.R. (2008). *Nudge. Improving Decisions about Health, Wealth and Happiness*. Londen (UK): Yale University Press.